

Adriana Zaharijević*

KAKO JE MOGUĆE RODNO KOMPETENTNO PRAVO?

Dragica Vujadinović, Antonio Álvarez del Cuvillo,
Susanne Strand (ur.), *Feminist Approaches to Law –
Theoretical and Historical Insights*,
Cham, Springer i LAWGEM, 2023.

„Zapanjujuće je uolikoj je meri diskriminacija žena zakonita... uolikoj je meri deo svih pravnih sistema. U osnovi je državnih poredaka Evrope, premda se to ne primećuje i ne opisuje izvan istorije žena” (str. 94). Ovim rečima započinje prilog Marion Revekamp (*Marion Röwekamp*) knjizi *Feminist Approaches to Law*. Više stvari je zapanjujuće – i zakonitost diskriminacije, i njena količina i rasprostranjenost, i njena potpuna sraslost s pravom, ali i činjenica da se o tome govori gotovo isključivo u istorijskim tekstovima (koji često ne pripadaju oblasti strogo pravne istorije) koji se bave ženama kao izolovanom društvenom kategorijom. Na taj način, specifična diskriminacija, ovog puta tematska, opstaje. Diskriminacija po osnovi roda je rubna tema, kao da nije utkana u sve pravne sisteme, kao da ne odlikuje načine na koje se ukupno pravo gradilo, kao da ne aficira načine na koji je stvaran i održavan pravni subjektivitet. Zbilja, ima u tome nečega zapanjujućeg – posebno ukoliko uzmemo u obzir koliko su istorijski mlada zakonodavstva koja su protiv diskriminacije, kao i činjenicu da i dalje nisu sasvim ukorenjena te da ih je moguće menjati, odnosno da je diskriminaciju moguće vratiti kao staru i proverenu tekovinu evropskog prava.

Zbornik tekstova *Feminist Approaches to Law – Theoretical and Historical Insights* (*Feministički pristupi pravu – teorijski i istorijski uvidi*), koji su priredili Dragica Vujadinović, Antonio Alvarez del Kuviljo i Suzana Strand, predstavlja šest radova koji na obuhvatan, informativan i teorijski

* Viša naučna saradnica, Institut za filozofiju i društvenu teoriju Univerziteta u Beogradu; e-mail: adriana.zaharijevic@ifdt.bg.ac.rs

savremen način pristupaju ovim problemima. Svi tekstovi zajedno, ali i svaki pojedinačno, mogli bi poslužiti kao odgovor na pitanje zbog čega je nužno poznavati rodnu dimenziju prava. Takođe, s obzirom na njihovu formu, svaki od tekstova bi se mogao čitati i kao uvod u određenu podoblast. Jednako tako, svi zajedno na relativno malom prostoru pojašnjavaju zbog čega je savremeno pravo nužno propustiti kroz rodnu optiku. To je uostalom i namena edicije *Gender Perspectives in Law*, kako u predgovoru ovog zbornika objašnjavaju njene urednice Dragica Vujadinović i Ivana Krstić. Pravo treba da bude rodno kompetentno, a ako je rodna kompetencija budućih advokata, sudija, tužilaca, javnih zvaničnika, predstavnika zakonodavne i izvršne vlasti cilj,¹ onda ova edicija omogućava sabiranje neophodnih alata i pružanje ključeva za njihovu upotrebu. Prvi zbornik u ediciji, *Feminist Approaches to Law*, nudi teorijsku i istorijsku analizu koja je u pozadini rasprava o pojedinačnim pravno relevantnim temama, odnosno određuje njihove moguće okvire.

O čemu je, dakle, ova knjiga i kakvi su to okviri koji će određivati rodno kompetentne rasprave o partikularnim aspektima pravne stvarnosti? Njen podnaslov daje smernice. Prva četiri teksta bave se teorijskim pitanjima, poslednja dva istorijskim. Iako se knjiga može čitati onim redosledom koji su urednici zbornika predložili, od najopštijih ka konkretnijim teorijskim pitanjima koja se, potom, smeštaju u istorijske kontekste koji jasno pokazuju da savremene teorije imaju duboke korene u istorijskim nepravdama, knjizi je moguće prići i na drugačiji način, takoreći straga. Istorijska analiza nam pokazuje da relativno skoro – u XX veku – žene nisu bile ravnopravni subjekti ni u stvarnoj ni u pravnoj stvarnosti, te da to važi i za najnaprednija zakonodavstva sveta, odnosno poslovično za Zapad (vid. Revekamp u ovom zborniku). Istorija nam takođe pokazuje da su moral i pravo na neobične načine bili povezani, te da naš savremeni doživljaj fenomena poput preljube ne odgovara ni percepciji ni njenom pravnom uobličanju koji su važili kroz vekove, čak milenijume (vid. Kršljanin u ovom zborniku). Vreme u kojem živimo jedinstveno je jer je jednakost postala zamisliva. Štaviše nekad, možda i prečesto, deluje da je tako bilo oduvek. Istorijska razmatranja pomažu nam da razumemo koliko je poimanje jednakosti zapravo skorašnje. Zašto se nešto može ili ne može misliti zahteva filozofski pristup, kako samim fenomenima o kojima mislimo, tako i pojmovima kojima mišljeno zahvatamo. Tako se pokazuje da nije nevažno ko je kroz istoriju mišljenja promišljao o pravdi, moći i jednakosti, kao i da to utiče na izbor i teorijsku obradu relevantnih pojmova koji zahvata-

1 Edicija je proistekla iz prekogranične saradnje u okviru Erasmus projekta LAWGEM, u cilju proizvodnje rodno osetljivih kurikuluma koji treba da proizvedu rodno kompetentno znanje.

ju stvarnost (i potom dobijaju neko pravno uobličjenje, vid. Vujadinović u ovom zborniku). Pravda i nepravda, pravo i nepravo nikada nisu puke apstrakcije – ni filozofske, ni jurističke – već one žive kroz istorijska tela i njihove odnose, kroz konkretne muškarce i žene čija je istorija nekad ostala upisana doslovno u kožu njihovih potomaka. Upravo se „kožom” i bave određene novije discipline koje u sebi spajaju istorije nepravdi i pravnu stvarnost. Kritičke studije rase i, uže, feministička kritika rase pružaju ključne uvide u neophodnost uvođenja proživljenog iskustva nepravde u život prava (vid. Ving i Papalardo u ovom zborniku). Rasa, rod i seksualnost sastavni su deo savremenog levo-liberalnog diskursa ljudskih prava. Premda su, s jedne strane, nepobitno uticali na proširenje opsega važenja ovih prava, svaka od ovih kategorija je dovela i do proširivanja, ako ne i do transformacije same koncepcije ljudskog i ljudskosti. Da nije reč o pukim teorijskim zaševicama pokazuju nam nebrojeni politički, kulturni i pravni sporovi širom sveta do kojih dovode preobražaji u našem razumevanju opsega ljudskog. U tom su smislu rani protivnici ženske emancipacije bili u pravu: istorijske promene koje prikazuju tekstovi u ovom zborniku, ali i feministička tumačenja značenja slobode, jednakosti i pravde, proizveli su temeljne preobražaje u društvenoj stvarnosti. Promene tako dramatičnih razmera ne mogu se svesti na puku dodelu prava, koja društvenu stvarnost ostavlja istom. Rasprave o rodu (vid. Verdu u ovom zborniku), njegovim brojnim značenjima koja su nastala u teorijskim raspravama i praksama, kao i primenama u zakonodavstvu, te kviru (vid. Banović u ovom zborniku), odražavaju svu kompleksnost preobražaja o kojima je reč.

U tekstu pod naslovom „Ponovna feministička razmatranja političkih teorija”, Dragica Vujadinović izvodi ključan trostruki gest feminističke teorije – vraća se klasičnoj i savremenoj političkoj filozofiji od koje je načinjen citoskelet mišljenja o konkretnim pravnim rešenjima, da bi pokazala njenu obnevidelost za rodnu ravnopravnost. U drugom koraku, uvodi rodnu perspektivu koja tu obnevidelost čini belodanom, da bi u trećem ponudila ponovna razmatranja – iščitavanja i prevrednovanja – postojećih kategorija, koje se, nužnim načinom, dopunjuju onima čiji je značaj (bio) poznat, ali nikada dovoljno priznat. Središnji pojam na kojem se u ovom tekstu izvodi taj trokorak je pravda. Ima, bez sumnje, onih koji bi se pitali: ako je pravda slepa, nije li sasvim ispravno da pojam pravde bude ravnodušan prema rodu? Može li se zbilja reći da u pravdi – ali i racionalnosti, moralnom razvoju itd. – postoji patrijarhalna matrica? Vujadinović tvrdi da je to moguće i temeljito razlaže svoje teze, uvodeći svojevrsan rečnik pojmova, „ključeva” za iščitavanje teorija pravde (sama se usredsređuje na dve, Aristotelovu i Rolsovu, ali je njene ključeve moguće primeniti i na druge srodne ili konkurentne koncepcije). Čineći to, ona na delu izvodi

dekonstrukciju uvida glavnog/mušskog (*main/male-stream*) toka političke filozofije, a u cilju artikulacije novih metodoloških uvida i zahteva, prizivajući zbilja „sveže poglede” (str. 16–18). Cilj ovog teksta, a moglo bi se tvrditi i samog zbornika, pa i čitave edicije, jeste etabliranje feminističke perspektive koja podrazumeva metodološku smenu koja od rodne ravnopravnosti želi da proizvede standardizovan i obavezan način viđenja stvarnosti. Zaključak je da smo od toga još daleko, ali da se u entuzijazmu ne oskudeva.

Naredni tekst, „Pojam roda u pravu” Amalije Verdu Sanmartin, počinje nešto drugačije. Danas o rodu govore svi, iako nije jasno o čemu govorimo kada o tome govorimo. Situacija nije bolja ni u pravu, gde se ovim pojmom često barata bez specifikovanja njegovog značenja, pa se on nekad javlja kao supstitut za žene, nekad za pol. Članak Amalije Verdu je sadržajan i zanimljiv osvrt na pravnu obradu feminističkih kritika apstraktnog subjekta prava u nekoliko poslednjih decenija. U osnovi, ona pokazuje da život teorije – koji je uspevao ili da adekvatno odgovori na zahteve stvarnosti, ili da doprinese njenom proizvođenju – danas teče brže od spremnosti sistema i aktera da na njega ponude podesne odgovore. Pojam roda u pravu (kojem se pristupa na četiri načina – kroz okvire reforme, otpora, pobune i revolucije) pokazuje se kao anahron, uprkos ogromnim pomacima koje je proizveo ogolivši apstraktni subjekt prava kao muški. Drugim rečima, nedovoljno određeni pojam (supstitut za žene, supstitut za pol) postaje diskriminatorski na nov način, zadržavajući binarnost („Biologija se kontinuirano legitimizuje pravom”, [str. 44]). „Ako se termin 'rod' koristi da bi se ukazalo na kulturne vrednosti ukorenjene u društvenim strukturama koje su zasnovane na binarnom polu, kako onda da koristimo isti termin i pojam, rod, da bismo eliminisali rod kao izvor diskriminacije?” (str. 46). Ako je pravo neutralno, onda ono ne sme da ostvaruje ni binarnu podelu na temelju pola, koju u sebi čuva rod, otvarajući tako prostore za diskriminaciju. U toj situaciji potrebni su nam novi pojmovi – ljudskog, lica, osobe (str. 50) – ako želimo da zamišljamo pravnu budućnost bez novih normativnih isključivanja.

Ejdrijen Ving (*Adrien K. Wing*) i Kerolajn Papalardo (*Caroline Pappalardo*) svojim tekstom „Feministička kritika rase: drugačiji pristup feminističkoj teoriji” proširuju ovu dimenziju specifičnim iskustvom crnih žena. Tekst je izrazito pregledan u predstavljanju geneze feminističke kritike rase (*critical race feminism*), što ne doprinosi samo većem razumevanju date poddiscipline već i života pravne teorije u Sjedinjenim Američkim Državama, ali i društvenih sporova koji su postali sastavni deo feminizma (o čemu govore i Vujadinović i Verdu). Naime, na tragu revolucionarnih šezdesetih godina XX veka nastaju američke kritičke studije prava

koje neutralnost i objektivnost prava stavljaju pod znak pitanja. Iz njih će proisteći kritička teorija rase koja se fokusira na rasizam kao strukturni fenomen, a s ciljem postizanja socijalne i ekonomske pravde. Najzad, feministička kritika rase nastaje kao odgovor na podzastupljenost crnih žena i njihovog specifičnog iskustva diskriminacije kako u kritičkim studijama rase, tako i u beloj feminističkoj kritici prava. Ving i Papalardo podrobno razmatraju četiri ključne odlike feminističke kritike rase: antiesencijalizam i intersekcionalnost u teoriji, narativnu metodologiju zasnovanu na iskustvu, i fokus na praktičnu primenu pravne teorije. Tekst je, kao uostalom i pokret kritičkih studija prava, osveščeno lociran u Sjedinjenim Američkim Državama. To je za zbornik u celini od značaja jer sam kraj teksta – gde se opisuje kako su kritičke studije rase za vreme Trampovog mandata postale ključni intelektualni neprijatelj nacije, kako se zabranjuje njihovo podučavanje u školama i zahteva vraćanje „patriotskom obrazovanju” koje se bazira na „belačkoj” istoriji (str. 68) – funkcioniše kao svojevrsno upozorenje. Ako su ostali tekstovi u ovom zborniku manje ili više naklonjeni ideji nesputanog napretka u širenju prostora prava i ljudskosti, Ving i Papalardo nam pokazuju kako se jedna pravno-teorijski bočna struja gotovo preko noći pretvara u politički upotrebljivo strašilo. Slično se događa i s rodnom i studijama roda u Evropi, i na te pojave ne smemo ostati slepi.

Tekst Damira Banovića „Kvir pravna teorija” skladno se nastavlja na temu koju je odredila Verdu, a uklapa se i u kritičke studije koje potanko opisuju Ving i Papalardo. Kvir zakonodavstvo spada u još jedno krilo autsajderskog pravnog mišljenja koje se odnosi na polje seksualnosti, interseks osoba i rodnog identiteta. Banović takođe predstavlja tri konceptualna okvira koji imaju i istorijsku putanju – svaki nastaje kao produbljivanje i kritika prethodnog – ali se javljaju i sinhronijski. Prvi esencijalizuje kvir identitete i rukovodi se egalitarizmom (ne kritikuje pravo, već nastoji da ga proširi antidiskriminatorskim zakonima, promenama porodičnog prava, pravom na promenu rodnog identiteta, zabranom govora mržnje itd.); drugi kritikuje pravo iznutra, dok treći kritikuje samu ideju mogućnosti fiksiranja pravnog subjekta u polu i rodu. U zemljama poput Srbije i Bosne i Hercegovine, u kojima ne postoji pravna osetljivost za pitanja takozvanih seksualnih manjina, svaki od ovih okvira i dalje ima samo teorijsku egzistenciju, te je Banovićev slojevit pogled na debate koje se u ovom polju odigravaju posebno dragocen jer nas prisiljava da mislimo o tome šta se (pravno) može hteti. Takođe, Banović ne odstupa od kolega iz drugih delova sveta zastupljenih u ovom zborniku kada se zalaže za antiesencijalistički pristup. Međutim, njegov prilaz antiesencijalizmu odražava specifično iskustvo koje je oblikovalo čitavu generaciju mislilaca o srodnim pitanjima s naših prostora, koji antiesencijalizam ne izvode iz teorijskih

„autsajderskih pozicija”, već do njega dolaze kritikujući etničke i nacionalne esencijalizme i politike identiteta (str. 80). Takav pristup uputan je za teoretičare u zemljama u kojima se seksualnost promišlja kao odvojiva od drugih oblika esencijalizacije. Poduhvatajući se da objedini polje koje se iznutra opire objedinjavanju i ostajući veran tom otporu, Banović zaokružuje „teorijski” skup tekstova u ovom zborniku.

Tekst Marion Revekamp „Izazov patrijarhalizmu u porodici: reforme zakona i ženski protest u Evropi devetnaestog i dvadesetog veka” predstavlja svojevrsan zaokret od kompleksne sadašnjosti ka nedavnoj (i ništa manje kompleksnoj) prošlosti. Ovaj tekst, međutim, nema samo istorijsku vrednost. S obzirom na sve glasnije povike za povratak „prirodnoj” ili „tradicionalnoj” porodici, ovakva čitanja porodičnog prava neophodna su da bismo razumeli šta jedna takva porodica podrazumeva, kao i to koliko je njena tradicija zapravo duga, odnosno tradicionalna. Drugo, članak zbilja uspeva da pokrije čitavo evropsko tle, pokazujući da je diskriminacija bila sveprisutan fenomen, bez obzira na razlike među regijama, između imperijalnih sila i između struktura lokalnog stanovništva. Revekamp polazi od teze da u evropskom pravu porodica kao autonomna institucija ne postoji pre sredine XX veka, od kada se pravno zamišlja kao najmanja društvena ćelija u čijem je središtu glava domaćinstva i jedini pravni zastupnik skupa individua koje čine porodicu. „Pojava porodičnog prava ide ruku podruku s nacionalizacijom prava i opštom nacionalizacijom Evrope, kao i sa stvaranjem hijerarhijskog društva zasnovanog na nejednakosti i tradicionalnom autoritetu, uz obećanje jednakosti” (98). Porodica je „prirodno” uređena hijerarhijski, što u pravnom smislu ima temeljne posledice koje autorka do tančina opisuje, opisujući paralelno i kako su na njih reagovalе žene, prve feministkinje. Među pravne posledice „tradicionalne porodice” spadaju: nejednak pravni status žena (pokroviteljski status, puno ili delimično odsustvo pravnih kapaciteta), dužnost pokoravanja, puno ili delimično odsustvo prava na starateljstvo nad sopstvenom decom („Pravo ne poznaje materinstvo”, reči su italijanske feministkinje Ana Marije Moconi (*Anna Maria Mozzoni*), iz 1864. godine [str. 102]), pravo na istupanje iz zajednice pod istim uslovima kao muškarac, pravo na samostalno odlučivanje u ličnim i porodičnim poslovima, pravo na posedovanje i nasleđivanje imovine itd.

Najzad, ako je Revekamp ukrstila nepravde pohranjene u pravu i borbu žena u XIX i XX veku protiv njih, poslednji tekst u zborniku ulazi u samu istorijsku logiku razvoja prava, pokazujući ko je subjekt prava, a ko objekt – i za pravo i za subjekt. „Preljuba kao zločin u zapadnom svetu i dalje: od svojine muškarca do (ne)vernosti, od diskriminacije do dekriminalizacije” Nine Kršljanin predstavlja tanano ispitivanje fenomena pre-

ljube koji danas razumemo kao neverstvo i retko ga dovodimo u vezu sa zakonom. U svetu u kojem se brakom uređivao prenos vlasništva, građanski status i transfer imena, njegove romantične dimenzije bile su od sasvim sekundarnog značaja. U istom duhu, pre adekvatnih oblika zaštite od neželjene trudnoće, seksualni odnosi su se smatrali vidom prestupničkog ponašanja u odnosu na vlasnika prava na te odnose i, još značajnije, njegove plodove. U takvoj konstelaciji odnosa, žena je „posrednik” prenosa i svojina onoga ko ima pravo na nju, to jest na seksualne odnose i njihove plodove. U situaciji preljube, sasvim logično, prestupnici mogu biti žena – koja, vršeći preljubu prestaje da se ophodi kao objekt, i na nju nema pravo – odnosno drugi muškarac, prestupnik u odnosu na stvarnog vlasnika. Ur-Naumov zakonik (oko 2100. godine p. n. e.) to jasno određuje: „Ako muškarac prekrši pravo drugoga i oduzme čednost devici koja je namenjena mladiću, tog treba ubiti” (str. 131). Kršljanin nas sprovodi kroz drevne zakone, srednji vek i moderno doba, pokazujući kako su se vlasnički odnosi presecali s moralom, životom zajednice, religijom, te kako su neverni supruzi (osim kada su posezali u „imovinu” drugih muževa) sve do XX veka često prolazili nekažnjeno. Preljuba zaobilazi muževe.

„Dvostruki aršini”, koje smo danas daleko manje spremni da tolerišemo, bili su vekovima pohranjeni u zakonima, oblikujući i našu pravnu i našu stvarnu realnost. Takođe, svaki put kada pomislimo da je ravnopravnost dosegnuta, da je sve već odavno rešeno i da nam preostaje samo da uživamo u svetu koji je uveliko ravnopravan – štaviše, da ga kritikujemo jer je „odveć” ravnopravan – treba se setiti koliko je ova istorija sveža, takoreći od juče: poslednje evropske zemlje koje su dekriminalizovale preljubu, Austrija i Rumunija, učinile su to 1999. i 2006. godine.

Dostavljeno Uredništvu: 25. aprila 2023. godine

Prihvaćeno za objavljivanje: 7. juna 2023. godine